

„СЕРЕДНІЙ УРОЖАЙ“.

З приводу голоду.

Давно се було. Двацять сім літ тому назад, я як молодий лікар просто в університетської лавки попав у так званий шпихлър Росії — сильна іронія деяких російських слів! — в один полудневий повіт рязанської губернії. По революційній метушні тодішньої Москви, не остигши ще від університетських сходин із приводу погромів dokonаних героями з охотного ряду, — історичних, перших, на скільки мені відомо, університетських віч у Росії, на яких збиралося по півтори тисячі революційно настроєних людей, — я опинився в затишку рязанських піль, а завмерлість тамошнього життя поразила мене. Тихо було в курних хатах, де жили люди, що збиралися в плахти і ходаки. Тихе було по шляхотських дворах, яких було тоді ще повно в повіті. Із них винісся вже гамір і гульки попередніх часів, крок за кроком надходила „руїна“ і тихо завмирили старі доми з похиленими колюмнами, з відвічними парками, з вишневиими садами.

Приходила руїна шляхотських дворів; шляхта втікала на заробковий промисл до городів, постунаючи в урядники, адвокати і інженери. Ліпша частина її молодіжі переходила через університети і жіночі курси до революції, виповняла собою кадри нестанової і позакласової російської інтелігенції — до того часу вона викликала вже кілька політичних процесів — ішла па каторгу і вмирала на шибеницях за добро і щасте народа. Подекуди працювали по сусідніх повітах представителі „Землі і Волі“, починали роботу народовольці, і на моїх очах повстала на десять верст від мене перша, коли не помиляюся, політична справа: кількох селян разом зі старостою, розагітованих кружком інтелігенції, разом очевидно з агітаторами вислано до вятської губернії, олонецької й інших.

Ні політичні процеси, ні вбійство генерала Мезенцева, що наступило швидко по моїм приїзді, не були зрозумілі по дворах у цілім їх обемі і значіню, але викликували обережність, лякали. Починалися сумні помовки про тверду власть, про реакцію. Дідич сусіднього повіту, граф Д. А. Толстой, тоді ще міністер народньої просвіти, виконував свою класичну систему народнього

затемнення, але не клав ще свого проекту закріпощення селян шляхті. І все те, — і політичні процеси, і поодинокі проби пропаганди серед народа, і проекти Д. Толстого — не нарушувало тоді тишини рязанського села.

Все те було давно, коли кадри революції заповнювали ся майже виключно шляхотською та семінарською молодіжю з невеличкими додатками офіцерських, урядничих, міщанських та селянських дітей, коли тільки в Москві та Петербурзі починала ся більше або менше діяльна пропаганда на фабриках, а на провінції робітники і селяни привязували руки до лопаток студентам та пропагандистам, тим бунтівникам, що бажали повернути кріпосне право. Се було так давно, що люди встигли основно забути той час, а ті численні особи, що думають, буцім то історія почала ся з їх народинами, слухають недовіряливо і сумнівають ся, чи був такий час і чи такий саме він був.

Памятаю, був май. Як звичайно, в російський май мерли сільські діти як мухи, і я пішов оглядати хати того села, де доводило ся мені жити. Вони були низькі і дословно придавлені дахами — величезними купами старої згнилої соломи — з малесенькими вікнами з шматочків скла, з земляними долівками. Всі хати були курні, з закурілими чорними стінами, і мій фельчер Антін Андріянович віддавав туди все вудити шинки. Зимою заходили до хат для корму корови, вівці і телята і вудили ся в них не лиш свинячі шинки, але й люди, великі і малі, через що боліли очі у великих і малих. Кінчила ся як раз возовиця гною, наставало волоченє, копано маленькі огороди, корови й телята були в полі, люди порозходили ся і дивний пустинний характер представляли безлюдні хати. Я швидко винайшов причину: в печах не палено, тому не було того захислу, суєтні, клопотаня, які дає огонь, піч, варенє. Дивно було дивити ся, як у селі на 50—60 хат курило ся ранками ріденьким димком 8—10 коминів...

— Не те, щоб не було чим палити, — поясняє мені фельчер Антін Андріянович, завиваючи порошки. — Тай те, очевидно, — але головне, нема чого палити... Таж тепер у них і сніданє і обід і вечера все з трьох страв — жартує він. — На сніданє вода, хліб і сіль, а на обід хліб, сіль і вода. Тай хліб вони їдять і оглядають ся, аби не переїсти ся; їдять м'який, не дуже й припікають, аби щільнійше укладав ся череві. Ну, і полова в нім. Уже що, здаєть ся, простійше від квасу. А ви спитайте — може в пя-

тьох-шістьох домах варять.

— А діти? — питаю я.

— Хто має корову, очевидно дає молоко дітям. Поносять до горщечку кашки для дітей із п'ятох-шістьох хат до тої, де налить ся, і приставлять до огника. А хліб задалегідь печуть...

Він усе завиває порошки і філософічним тоном, підсміхаючусь злегка, подає мені статистичні та історичні відомости.

— Значить, був неврожай? — питаю я.

— Не можна сказати... Нічого, врожай середній, як звичайно. Декому стало хліба до Ріадва, а багатирям до пуцання. — При тім він поясняє, що буває й так — також звичайний порядок — що хліба стає до Воведеня і до Йордану.

Я потому переконав ся, що врожай був середній!... І загалом відносини були середні, звичайше щастє. Склало ся воно давно, перед моїм приїздом, і з заведенєм волі, коли околиця майже ноголовно бунтувала ся і опинила ся на чвертковім наділі. Коли ми їздили по участках, мій візник безперестанно показував пужалном на дідичівські оселі і поясняв:

— Ось-тут задушили дівки паню, княгиню: люта була, сильно біла... А ось-тут був величезний завод, гнали горілку; як пана кинули в котел, зварив ся... А на отім місці побили батька Михайла Ардаліоновича. Народ зразу не уважував ся, але як візник смальнув по голові сворнем, тоді навалили ся всі... Ось і тут і тут... -- показував він мені збунтовані тоді села. — Ось-тут простояли вояки три роки, багато народу перевели. Дахи розбирали, зимою вікна вивалювали, двері виймали, — все не корили ся. Та нічого не зробиш, покорили ся.

Села спокірніли, і в ту пору, коли я приїхав, жите було покірне і усталене сильно та непохитно: звичайне жите середнього врожаю. Звичайне жите тої околиці лежало в тім, що дідичі віддавали селянам землі в аренду тільки під умовою оброблюваня дідичівської землі по пять рублів від десятини, від засіву до молотьби, — те, що в моїх околицях на мізерній і невдячній землі коштувало 18—20 рублів. По середній установі плачено мужикови з кониною, на його їді, в найгорячішій жива 50 копійок, а бабі двогривенника. І не видавало ся диким, дивним, що мій пацієнт Михасько, підросток 12—13 літ, за погонюване коний при молотільні від сонця до сонця діставав 5 копійок на день на його їді. Тоді селяни були покірні. Коли з просьбами і подяками вони стояли

передо мною без шапок і поривали ся цілувати мою руку, а я злий, обурений, здіймав свою шапку, ставав перед ними стоячими і поясняв, що я їх слуга, дістаю платню від них і вони можуть, а навіть повинні увільнити мене, коли я зле сповняю своє діло, — у них видніли ся здивовані, покірні і тужливі-тужливі рязанські очі — і тихі голоси говорили мені:

— Ваша воля, як Бог, так і ви.

І аж пізнійше, як ми „обізнали ся“, стали приходити до мене свояки тих засланих селян (я випадково знав їх перед засланням), сільські дідусі і новонабуті „куми“ — посидіти на моїй присні, оповісти, як у волості вичитували, що царь був відпустив цілком землю народова, але міністри відрадилі (тоді оголошували по волостях знаменитий циркулярь Макова про злобних людей, що розпускають фальшиві звістки про наділи землею), а головню розпитати про „теплу землю“, про „білі води“, там на схід сонця, — про ту далеку, туманну, щасливу землю, куди несли ся тоді нерозумно селянські мрії. Крім рідких випадків висилки одного члена родини по старим установам звязкам до Москви в „іввощики“, одиноким зарібком, одиноким промислом їх були земляні роботи. Найми відбували ся просто. Приїздив агент і наймав у волосного старшини потрібне йому число мускулів, платив за них податки, видавав на руки „на прокормленє сімі“ по синенькому і по червоненькому, справа вважала ся покінченою — і везли рязанських селян копати землю, де треба було агентови. Я не знаю, чи вони проконували на славу цивілізації Суезький канал, як калужські селяни, але Бендеро-Галацьку залізницю ставляли мої пацієнти і вони проводили уральську дорогу, а коли я спитав раз свого візника, де то подів ся палець його правої руки, він відповів:

— В Пермї... Гори розсаджували. — І добродушно додав: Мені лише палець та бік трохи нарушило, орати не можу, а були такі, яких на смерть убило.

Про позви за каліцтво і смерть він не згадував мені. За моїх часів Пермська і Бендеро-Галацька залізниця сповняли вже свою культурну місію, а мої пацієнти подорожували майже виключно до Оріхова-Зуєва копати торф. Вони „путешествували“ тому, що в переважній частині випадків їм приходило ся вертати пішо. Вони не приносили з собою грошей тому, що якось так виходило, що агенти в останній хвилі ховали ся і не підіймали ся належних обрахунків; за те вони приносили з собою знамениті торфові хориби, на

які я, що недавно перед тим вернув із турецької війни, не міг дивити ся не здригнувши, і не менше знаменитий рязанський сифіліс, — знаменитий тому, що я ніде в Росії не подибав такого масового сифіліса. Памятаю, що за перший не цілий рік моє справовдане подало на десять тисяч амбулаторних хорих, тисячу з надвишкою сифілітиків. Я бачив у себе в кімнаті, як мати з сифілітичними виприсками в роті жмякала їду дитині і пхала їй у ротик; я памятаю цілі села, де при огляді не подибувало ся ні одної здорової родини, де були родини, заражені від старого до малого. І то було старе, бо величезна більшість хорих приходила з признаками третьюрядного сифіліса.

Пригадую своє лікарюванє. Я завідував половиною повіта; під моїм надзором було коло вісімдесяти тисяч людности, звичайна ординація виносила 100, 150, а навіть 200 осіб на день, і не було ні одного шпиталю в повіті, крім городського. Тоїж осени вибух плямистий тиф, — його занесли вояки з війни, з Дунаю. Я особисто оглянув коло 600 хорих, здаєть ся в 40—50 саялах.

Тоді було просто. І перед Дунаєм бував такий самий тиф і така сама натуральна віспа, так само мерли діти на кір, скарлятину і дизентерію, — то був звичайний стан, що нікого не дивував і газети не писали про тиф у моїм повіті. Пригадую собі одну родину. Тринацять осіб валяють ся на печі, на лавці, на землі, в горячці, без притомности. Коли я ввійшов до хати, мене вразив сумний шепіт, говір у кімнаті. З блискучими, запаленими очима більші і малі люди, старі і молоді, викрикували голосно, горячо і шептали тихо, беззвязно, і від того ходив сумний гамір у кімнаті. Бліда, без краплі крови в лиці молодиця, ледви прокинувшись від маячення, хапаючись рукою за піч і за стіни, тьоплає ледво пересуваючи ноги, від хорого до хорого з квартою води.

Пригадую собі дивні, незвичайні форми тифу, перед якими я попадав у непевність: я не бачив іще і мені страшно було вимовляти слово „голодовий тиф“, і я рішав, що то окрема форма воєнного дунайського тифу. Тоді був з'їзд лікарів у Рязані і коли я виповів свої сумніви і свої припущеня, старий лікар, що працював передомною в моїм повіті, сказав:

— Тут нема пічого дунайського, — то просто рязанський тиф... І в вашім повіті він усе приймає форму голодового тифу...

Я їздив до управи, говорив про безпомічність людности, жалував ся, що сам уже три місяці переспляю всі ночі лише в сан-

ках і все таки не можу дати помочи всім, хто потребує її, просив помогти мені в тім. Мені все обіцяли помогти, але раз при кінці розмови председатель повітової земської управи, дуже прихильний до мене, чудний тип німецького Москаля з цілковито змосковщеним іменем, що говорив кепсько, але все таки по російськи, що не знаю, яким чином попав із остзейської країни в председателі управи — відвів мене в амбразуру вікна і конфіденційно сказав:

— Добродію, я вас дуже люблю. Ви дуже гарно працюєте, але ліків виходить у вас, як у жадного вашого попередника. І по тому — додав тихіше — не сваріть ся з полковником!

Старий полковник усе стискав мені горячо руки і висловляв похвали моїй працьовитости.

Повний здивованя я спитав:

— Полковник?

Ну так, ну так... Минулого тижня він прислав по вас коні, а ви поїхали в Вільхівку до мельника... Ви знаєте, що він значить у земськім зборі...

— Але-ж мельник прислав швидше, його синови розпороло млинове колесо живіт. А в полковника я був... — але не було нічого поважійшого...

— Так, так, то дуже гарно, дуже гарно — говорив мені председатель ломансю російською мовою — але все таки випадало поїхати перше до полковника. Се-ж не далеко, по дорозі...

Я не дочекав ся ніякої помочи і коли тиф звалив мене і мене відвезли до московської клініки, я вернувши по двох місяцях дізнав ся, що на моїм місці не було ніякого заступника і округом із 80 тисячами душ та всіми тими сотками хорих на тиф завідував усе той самий мій фельчер Антон Андріянович.

В иньших губерніях стояла ліпше медицина. Уже тоді здвигали ту прегарну будову російської земської медицини, яка полишить ся гарним, на всякий випадок, найбільше довершеним памятником діяльности старого земства. Коли була організована боротьба з епідеміями, починали ся широкі медично-статистичні досліді, була акушерська поміч, були прекрасні шпиталі... А в моїм повіті не було пі одного шпиталя, крім шпиталя в повітовім городі, куди людність не хотіла йти тому, що там пахло ще запахом приказу громадського догляду. Зрештою у мене витворив ся також шпиталь. Прийшов селянин із величезною торфяною раною і Христом-Богом закликав мене примістити його дебудь тому, що від нього

розносив ся важкий сопух, — нема житя сім'ї. Біля антики була пуста кімнатка. Потім привезли селянина з запаленем сліпої кишки і тут же в ординаційній кімнаті жбухнув у нього гній із абсцеса; потім відкопали в кучугурі снігу трьох обморожених людей, привезли до мене і прийшло ся відіймати їм пальці на руках і ногах; потім іще, іще, а все таких, яких не можна було викинути на вулицю... Так повстав шпиталь і навіть дістав широкий розголос в околиці тому, що був вільний і не пахло в ньому приказом громадського догляду. Стало приїздити панство. Лягла проскуриця з карбункулом, приїхала голосна в околиці хлистовська богородиця в величезним плевритичним ексудатом і хоч як я відмовляв її, також примістила ся в мене. Дідич приказав на мою просьбу видавати мому „шпиталеви“ що дня відро капусти і відро молока. Ріжним способом добували ми крупи, баранину і воловину; моя кухарка Степаніда варила щі¹⁾ і кашу. Добудували при помочи дідича до старої гнилої хати новий зруб на дві кімнаті, і я розмістив своїх хорих... Та лучило ся ось що. Приїхало до огляду сила людей. Намятаю, серед лютого морозу і сумерку, коли розіхали ся всі сани, на снігу перед ординаційною кімнатою появил ся великий вовняний клунок, а коли ми розвинули його, знайшли в ньому голого, цілком нагого шіснацятилітнього хлопця, хорого на тяжкий тиф. Він обняв ліпшу кімнату нової прибудови. Відшукали винних. Мачуха з другого повіта — там також не було шпиталю в селі — привезла пасинка. Вона була жебрачка і ходила з двоїма дітьми по жебрах; їй ні па кого було полишити хорого в холодній кімнаті, тому вона підкинула нам свого голого пасинка. Потому староста з мойого повіта привіз громадського сироту, також підростка, гикавого, хорого на тиф, — утворив ся тифовий відділ.

Так, була медицина... Була народня просвіта. Я дармо силкую ся пригадати, кілька було шкіл у моім окрузі — в блівській до мене околиці не було ніяких — і живо згадую одну школу в далекім куті — в такій самій старій діравій хаті, так само примітивну і ганебну, як мій шпиталь. Там був блідий, заляканий молоденький учитель — бою ся сказати, кілька він діставав, але тямлю те хвилюванє, з яким він оповідав мені, що в другім повіті нашої губернії земські збори признали платню народнім учителям по 25

¹⁾ Рід борщу.

рублів місячно, цілих триста рублів річно!

Так, тринадцятилітній хлопак діставав заробітну платню 5 коп. на день на своїй їді; так, на пятьдесят хат палило ся в 8—10 і три страви були па сніданє, обід і вечерю — хлїб, сіль, вода... І нікого се не дивувало тому, що се був середній урожай, звичайний стан, середнє житє. Ніхто не вимовляв слова „недоїданє“ тому, що се було звичайнє, нормальнє їдженє.

Можливо, що читач добачить у тім не середній, але екстравагантний випадок і назве власителя маєтку незвичайним нелюдом... Власнє в сїм випадку була інакша справа. Дідичом був визначний чоловік, освічений, благородний, рідкої доброти. Людина 40—50 літ, він крім російського університета кінчив гайдельберський, знаменито знав Геґля і загалом німецьку філософію, хилив ся до московських славянофільських кружків. В нашім повітовім земськїм зібраню він був одиноким земцем, був знаменитий бесідник, що горячо промовляв за народньою просвітою і медициною, — але він був заравом Росіянином і російським шляхтичем, родовитим і колись дуже богатим шляхтичем. На жаль, він був переконаний, що чоловік, який перестудіював основно Геґля, може бути компетентний у біржевих операціях, і його мільоновий маєток утік з його рук, і опісля він умер стративши буквально все, приміщений при якійсь грошевій петербурській синекурі. Під той час, коли я пізнав його, він був уже підірваний, його маєтки в двох губерніях були заставлені, але він усе таки не хотїв брати гроший від земства за свій дім, де я жив і де містила ся амбулаторія, і на скільки міг, помагав мені в уладженю медицинської справи. В справі маєтку він, очевидно, мало вдавав ся. Справу вели управителі. Зразу у нього був учений Німець, що розпив ся в темноті і духовій дрібноті того житя; потому був „хозяйственный мужичок“, ласкавий і привітливий, що дуже гарно заходив ся і з паном і з селянами; і один і другий говорили мені, що ніякий иньший спосіб господарки не можливий у тій місцевості та що умови винайму землі селянам у них ліпші від середньої норми докколичних господарств.

Так, то був середній урожай і звичайнє нормальнє житє тодішнього тамошнього селянства. І коли далеко пізнійше я довідався з газет в 1891 р., що там, у тих рязанських землях, „недорід“ і „недоїданє“, — тоді ще уживано тих підлих слів підлого старого режіму, — я даремно силкував ся уявити собі, в яких формах

виражаєть ся те недоїданє у моїх пацієнтів, що все недоїдали. Коли я читав про голодовий тиф у голодуючих місцевостях, я дармо уявляв собі, які ще форми тифу з'явили ся там. Тепер говорять чеснійше і отвертійше і я знов чую про неврожай у тих місцевостях, і звучить страшне, звірське, ганебне слово — заховане а усіх цивілізованих країн в одній Росії — голод.

Я надію ся, що тамошнє „землеустройство“ не змінило ся різко за двадцять літ, не стало страшнійше, а жебраки не стали ще гіршими жебраками — надію ся, бо думаю, що російський май, який змягчає страховище російського дітородства, не переставав за всі ті 27 років сповняти своє спасенне діло, але слово голод як гук дзвонів звучить у моїх ухах.

Инший дзвін носить ся ненастанно вже рік над російською, так недавно безпробудно мовчазливою землею, а луна пожежі обпяла ціле російське небо. З поза криків розриваних на кусники людей, з поза тріскоту розвалюваних у полумю будинків, з поза вистрілів артилерії на вулицях російських городів, не чути глухих стогонів голодних людей, не доносить ся той говір-шепіт людей, що маячуть у голодовім тифі. Прислухайте ся, люди добрі! Поможіть, люди добрі!

А не забувайте і про середній урожай. Тоді зрозумієте, як ми прийшли туди, куди прийшли, — до полумя сіл і городів, до карточівниць у селах, і тоді в відповідній мірі оціните карточових генералів як спосіб успокоєня російського села.

Переклав В. І.

